

Толаметова З.А.

Қулматов А.А.

ЎЗМУ иқтисодиёт факультети доцентлари

АМИР ТЕМУР ДАВЛАТИНИНГ ИҚТИСОДИЙ РИВОЖЛАНИШИ ВА САВДО АЛОҚАЛАРИ

Давлатимизнинг миллий мустақиллигини мустаҳкамлашда, унинг жаҳон миқёсида тутган обрў-эътиборини оширишда, дунё тараққиётига улкан хисса қўшган боболаримизнинг, ўтмиш авлодларимизнинг тарихи саҳифаларига назар ташламоқ, таҳлил қилмоқ, ўрганмоқ бугуннинг долзарб мавзуларидан биридир. Тарихни мерос ва миллий қадриятларимизни яхши билмай туриб, миллий ғурур ва ифтихорни шакллантириб бўлмайди. Қадимий Туркистон диёри серҳосил замини, улкан табиий бойликлари, бебаҳо маданий-маърифий мероси билан дунёга машҳур бўлган.

Бу ҳудудда Абу Райхон Беруний, Ибн Сино, Ал-Хоразмий, Ахмад Фарғоний, Мирзо Улуғбек, Бобур сингари саркардалар яшаб, халқини, юртини оламга танитганлар.

Бу улуғ бобокалонларимиз орасида она тупроғи, меҳнаткаш халқини жаҳонга машҳур қилган буюк Соҳибқирон Амир Темур сиймоси алоҳида ўрин тутди. Амир Темур аввало қудратли давлат қурган. Давлат қудратли бўлмаса, бетакрор маънавий мерос ҳам, обидалар ҳам, тарихий ёдгорликлар ҳам бўлмасди.

Президентимиз таъкидлаганларидек: «Амир Темур шахсини идрок этиш, тарихни идрок этиш демакдир. Амир Темурни улуғлаш-тарих қаърига чуқур илдиз отган томиримизга, маданиятимизга ишончимизни мустаҳкамлаш демакдир»¹.

Амир Темур ва унинг даврини ўрганиш ва бу орқали бугунги Ўзбекистонимиз маънавиятини ва иқтисодиётини янада юксалтиришда аниқ мақсадга йўналтирилган илмий-оммавий дастурларни ишлаб чиқиш ҳамда уни ҳаётга изчил татбиқ эта

боришда иштирок этиш ҳар бир зиёлининг, мамлакатимизда амалга оширилаётган улкан бунёдкорлик ишларида ўзини камарбаста деб билган ҳар бир инсоннинг виждоний бурчидир.

Соҳибқирон Амир Темурнинг давлатни бошқариш ва идора қилиш ҳақидаги бундай сиёсий ва иқтисодий қарашлари асрлардан-асрлар оша ўз қимматини йўқотгани йўқ. Ҳақли равишда эътироф этиш керакки, жаҳоннинг жуда кўп давлатларининг ҳукмдорлари ундан давлатни бошқаришда дастур амал сифатида фойдаланганлар. Соҳибқирон давлатнинг ҳуқуқий асосларини барпо этиб, мустақил давлат пойдеворини қурган эди.

XIV аср охири XV асрда Мавороуннахр шаҳарларида ҳунармандчиликнинг етакчи соҳаларидан бири тўқимачилик эди. Шаҳарлик тўқувчилар турли хилдаги оддий ва қимматбаҳо материалларни тўқиш билан шуғулланар эди.

Бу даврда қимматбаҳо матоларга талаб ортди. Тор доирадаги зодагонлар талабини қондириш мақсадида жуда қимматбаҳо турдаги газламалар чиқарилар эди.

XIV-XV асрларга оид матолар ва тўқувчилар ҳақидаги айрим маълумотлар

¹ И.А.Каримов. Амир Темур фаҳримиз ва ғуруримиз. Ўзбекистон 1998.

шу даврга оид ёзма манбааларда, хусусан қозилик қарорларида, олди-сотди ахдно-маларида, вакор ёрлиқларида ва бошқа ҳужжатларда сақланиб қолган. Мавжуд маълумотлар таҳлили газламалар номи, сифати ва безаги, улардан кийим кийган шахсларнинг ижтимоий жиҳатдан қайси табақага мансублиги, Темур даврида тўқимачилик ривожланиш даражаси яққол акс эттирилади. Аҳоли зодагон қисмининг байрамона кийими кенг тарқалган бахмалдан тикилар эди. Шундай матолардан бадавлат хонадонларда кўрпа-кўрпача, чойшаб ва ёстиқ тайёрланган. Бахмалдан ғилоф ҳам тайёрланган. Самарқандда бахмалнинг қизил рангли алоҳида тури ишлаб чиқарилган. Қирмиз ҳашоратидан олинадиган рангга бўяб тайёрладиган бу мато «Бахмал қирмизи»- номи билан машҳурдир. Қирмиз жуда қимматбаҳо бўёқ ҳисобланган. Иссиқ сув, сирка кислотаси, 150-175 та қанотсиз қирмиз ҳашоратидан 1 грамм қирмизи бўёқ олинган. Бундай матони бошқа мамлакатларга ҳам олиб кетилганлиги унинг қимматбаҳолиги ва олий сифатлигидан далолатдир. Амир Темур даврида қимматбаҳо матолар орасида кимхоб муҳим ўрин тутган. Юқори лавозимли кишиларнинг уй жиҳозлари кимхобдан тикилган. Қимматбаҳо катан матоси ҳам аҳолининг орасида машҳур эди. Самарқанд ҳамда Амир Темур давлатининг бошқа шаҳарлари бозорларида фута деб аталувчи юпка ва енгил мато ҳам сотилган. Пахтадан, ипақдан ва жундан тайёрланган турлари бўлган. Эркаклар салла тарзида ўраган мато ҳам, аёллар бошига ўраган узунчоқ рўмол ҳам, тўн устидан белидан боғланадиган белбоғ ҳам фута деб юритилган. Самарқандлик ва Хиротлик мусаввирларнинг минатюраларида эркаклар кўйлаклари устидан белбоғ боғланган ҳолда тасвирланган бўлиб уларнинг учлари зар билан тикилгани яққол кўзга ташланади. Ўша даврда кўпгина газламалар пахта толасидан, ипақ ва жундан тайёрланган. Муайян газмол турини ишлаб чиқаришга ихтисослашган қишлоқлар маълум бўлган. Бундай қишлоқ ҳунармандлари ишлаб чиқарган маҳсулот

одатда, ўзга мамлакатларда сотиш учун мўлжалланар эди. Темур давлатида яна бир ривожланган ҳунармандчилик турларидан бири кулолчиликдир. Уста кулоллар томонидан яратилган кулолчилик буюмлари ўзининг юқори сифатлиги ва нафис ишланганлиги билан ажралиб туради. Бу даврда қоғоз ишлаб чиқариш бўйича ҳам ижобий ютуқлар қўлга киритилди. Бой безаклар билан битилган кўпгина қўлёмаларнинг ҳошиясига пушти оч феруза, сарғиш, ҳаворанг қоғозлардан кесиб ёпиштирилган. Хатотлик санъати бўйича аллома Султон Али Машхадий кўз чарчамаслиги учун оқ қоғозга эмас, балки нимтатир ранг берилган қоғозга ёзишни маслаҳат беради. Хол-хол ва тук рангдаги қоғозларга рангли сиёҳ билан хат битилган. Тўқ рангдаги қоғозларда рангли ёзув чиройлидир. Нўхот ранг қоғоз «Мажмуайи Васоиқ» ҳужжатлар тўпламида эслатиб ўтилади. Султон Али Машхадийнинг сўзларига, қараганда, қоғозга сариқ ранг бериш учун заъфарон ишлатилган.

Амир Темур даврида тарихшунослик соҳасида рўй берган кескин юксалиш натижасида тарихий асарлар, шунингдек нарий, шеърӣ ва аниқ фанлар соҳасида талайгина асарлар юзага келди. Кўплаб буйруқ ва фармойишлар чиқарилиб, давлат ёзишмалари амалга оширилди. Бу эса ўз навбатида кўплаб ёзув қоғози айниқса олий навли қоғоз талаб қиларди. Олий навли қоғозни асосан ҳукмдорлар ва уларга яқин амирлар, давлатнинг йирик амалдорлари ишлатишган. Шунинг учун бундай қоғоз «Султон қоғози» номи билан машҳур бўлган.

Темур давлатида булардан ташқари заргарлик, гиламчилик, наққошлик, ганжсозлик ва ҳунармандчиликнинг бошқа-бошқа турлари юқори суръатлар билан ривожланади. Марказий Осиё ҳунармандчилигида гиламчилик алоҳида ўрин тутган. Анвойӣ гиламлар Амир Темур саройларини безар эди. Темурнинг юришлардаги муваффақиятлар ва салтанатнинг сиёсий қудрати, лашқари қуроласлаҳа билан қандай таъминланганлигига кўп жиҳатдан боғлиқ эди. Шунга

боғлиқ ҳолда Темур давлати пойтахтида аслаҳасозлик иши кучли даражада ривожланади. Махсус устахоналарда қилич, шамшир, ханжар ва бошқалар тайёрланар эди. Темур бу соҳага катта аҳамият бериб, қатъий назорат қилиб борарди.

Темур Самарқандни улуғлаш мақсадида Самарқандга бошқа мамлакатлардан келтирилган ҳунармандларни тўплади. Улар эса ҳунармандчилик ишлаб чиқаришига ўз билим ва маҳоратларини қўшишди, маҳаллий усталар билан ҳамкорликда шундай ноёб асарларни яратишди.

Ўтроқ аҳолининг кўчманчи аҳолига нисбатан аввалги йилларга нисбатан яқинроқ мулоқот маҳаллий ва мусофир усталарнинг ҳамкорликдаги қурилган гўзал ва улуғвор иншоотларини бунёд этган мутахассисларнинг ижоди барқ уриши учун асос бўлган.

Соҳибқирон Амир Темурда маънавият ва миллий ғурур жуда кучли бўлган, у ўз давлатининг иқтисодиётини юксалтириш ва юртини бойлигини кўпайтириш мақсадида бутун ақл заковатини ва иқтидорини ишга солган. «Темур тузуқларида» шундай сатрларни ўқиймиз: "... Яна амр қилдимки, хароб бўлиб ётган ерларда иморатлар қурсинлар; бузилган кўприкларни тузатсинлар, ариқлар ва дарёлар устига кўприклар қурсинлар". Шуни таъкидлаш керакки Темур нафақат сиёсатдон балки ўз даврининг етук иқтисодчиси бўлган. У иқтисодни сиёсатдан устун қилиб уни жамиятни ажралмас қисми ва асосий ўзакларидан бири деб қараган. Унинг фикрича, иқтисодиётнинг муҳим таянчларидан бўлган хазина давлат ва жамият ривожининг асосий пойдеворидир. Шунинг учун Амир Темур ҳунармандларга жуда кенг шарт-шароит яратиб қўйган. Умуман олганда Амир Темур даврида ҳунармандчиликнинг ҳудуди чекланмаган.

Шубҳасиз ҳунарманчиликнинг юксалиши кўп жиҳатдан ички ва ташқи савдонинг умумий ҳолатига боғлиқ эди. Шунинг учун Темур ва унинг ворислари мамлакатнинг иқтисодий ҳаётида муҳим ўрин тутган тижоратчиликнинг кенгайишига

катта аҳамият бердилар. Бу даврда давлат ҳудудлари ва вилоятлари бўйлаб келиб ўтган барча карвон йўллари қатор катта-кичик карвонсарой ва хонаколар қурдилар. Натижада карвон қатнови жонланиб, ички савдо гавжумлашди.

Мавороуннахр ва Хуросоннинг марказий шаҳарларида тепаси тик қилиб ёпилган янги бозорларни сони кўпайди. Шаҳарларда ички савдо ривож топиб, шаҳарлар билан деҳқончилик соҳалари ва кўчманчи чорвадор кўчманчи дашт аҳолиси ўртасида савдо-сотиқ алоқаси кучайди. Марказий шаҳарлар мол айирбошлаш савдосида муҳим аҳамият касб этди. Бу даврда мамлакат пойтахти Самарқанд шаҳрида савдо ва ҳунарманчиликнинг жуда ҳам ривож топганлиги хорижликларни хайратда қолдирган эди.

Амир Темур давлат иқтисодиётини бошқаришда ички ва ташқи савдога таянар эди.

Унинг ҳукмдорлик даврида савдо расталари ва бозорларни, карвон йўлларини, янги карвонсаройлар барпо этиш борасида катта ишлар амалга оширди. Ихтисослашган бозор расталарида маълум маҳсулот тури билан савдо қилувчилар савдо қилар эдилар. Самарқанд бозорларига хос бу хусусият нафақат ўша давр муалифларининг ҳам хайратига сазовор бўлган.

Шаҳарларда турли усулларда пиширилган гўшт ва товуқлар шунингдек нон ва мевалар сотиладиган майдонлар кўп бўлган.

Бозорларда шаҳар савдоси мужассамлашган бўлиб, бу ерда ҳунарманчилик ишлаб чиқариш ҳам жойлашган эди. Кўпгина дўконлар нафақат маҳсулотни сотадиган жой балки ҳунарманд ўз маҳсулотини шу ерда тайёрлаб, шу ерда сотувга ҳам чиқарадиган жой эди.

Самарқандда Амир Темур буйруғи билан барпо этилган боғларга олиб борувчи йўллар ёқасида жойлашган бозорлар мавжуд бўлиб, уларда дунёнинг ҳеч қаерида учрамайдиган қовун-тарвузлар ва бошқа моллар билан савдо қилинган.

Бозор шаҳар ҳаётининг маркази бўлган. У шунингдек бадиий адабиёт, турли фан соҳаларидаги ютуқлар билан фикр алмашадиган жой вазифасини бажаридиган жой ҳам бўлган. Бу ерда ҳукмдорлик буйруқларини ўқиб эшиттирадиган, айбдорлар жазоланган.

Шаҳарларнинг марказий бозорида пул айрибошладиган саррофхона жойлашган. Бозор маҳсулотларига нарх белгиланадиган жой ҳам эди. Нарх хаддан ташқари кўтарилиб юборилганда уни тартибга солинган.

Кичик Осиёда бўлган вақтда Амир Темури Франция қироли Карл VI ва инглиз қироли Генрих IV билан дипломатик ёзишмаларда Ғарб мамлакатлари билан мунтазам савдо алоқаларини ўрнатиш истагини билдирди. Савдогарларни диний мансублигидан қатъий назар савдогарларнинг эркинлигини таъминлаш, икки томон шартларидан бири эди.

Қиролнинг хатларида христиан савдогарларнинг ҳам шахсий, ҳам савдо соҳасидаги саводини ошириш зарурлиги уқтириб ўтилган.

Амир Темури ҳамкорликсиз истиқбол бўлмаслигини теран ва яхши англаган. Шу сабабли, у Европа ва Осиёни боғлашга хизмат қилган улкан ишларини амалга оширган. Бир томондан Хитой, Ҳиндистон, Франция, ва Англия, Испания, Италия, Миср ва бошқа давлатлар билан алоқа ўрнатилган ва шу муносабатларни мустаҳкамлашга уринган.

Амир Темури фаолиятида савдо-иқтисодий муносабатлари халқлар, мамлакатлар ўртасида ягона макон барпо этиш соҳасида шундай ютуқларга эришган.

Амир Темури ташқи сиёсатда халқаро иқтисодиёт-савдо алоқаларини йўлга қўйиш, ундан барчани, аваламбор, ўзининг халқини баҳраманд этиш бош ғоя бўлиб хизмат қилган. У барпо этган ягона иқтисодий савдо майдонида бугунги кун учун ҳам ибратли бўлган вазият мавжуд эди. Амир Темури давлатининг ички ва ташқи савдо фаолиятида Буюк Ипак йўли муҳим аҳамият касб этган Кент

тармоқлари Буюк Ипак йўли Мавороуннахр шаҳарларини Ҳиндистон, Эрон, Хитой, Туркия шаҳарлари билан боғлар эди.

Амир Темури буйруғига асосан кўпинча жанубий ғарбий вилоятлардан Самарқандга элтувчи йўлларида то пойтахт шаҳрига қадар савдо аҳли, элчилар, саёҳатчилар тўхтаб дам оладиган катта карвонсаройлар қурилган.

Бундан ташқари отлар сақланадиган бекатлар қурилган бўлиб, у ерда хориған отларни алмаштириб олиш мумкин. Аҳоли яшайдиган жойлардан анча узоқда жойлашган карвонсаройлар махсус ирригация иншоатлари ёрдамида сув билан таъминланар эди. Бу даврда Ўрта Осиё шаҳарларининг Шарқ мамлакатлари билан савдо-иқтисодий ва маданий алоқалари Буюк Ипак йўлининг анъанавий тармоқлари орқали амалга оширилган. Бу йирик йўл орқали кечган иқтисодий жараёнга Самарқанд, Бухоро, Урганч, Тошкент, Андижон каби савдо ҳунармандчилик марказларигина эмас, балки анча шаҳар ва қишлоқлари жалб этилган эди.

Самарқандда ўтказилган Йиллик ярмаркаларга турли мамлакатлардан Хитой, Ҳиндистон, Тотария ва бошқа мамлакатлардан турли хил мол-ашёлар сотиб келинган.

Мавороуннахрнинг Хитой билан савдо-дипломатик алоқалари кенгайиб борган. Хитой императорининг Темурий ҳукмдорларга совғалари рўйхатида аҳолининг юқори табақаси – эҳтиёжларини қондиришга мўлжалланган моллар хусусан, чинни буюмлар, ов қушлари, қоғознинг алоҳида навлари ва бошқалар мавжуд эди.

Икки давлат ўртасида маҳсулот айирбошлашда ҳунармандлар учун зарурий маҳсулот алмашиш катта ўрин тутганки, бу турли ҳудудлар аҳолисининг иқтисодий алоқалари ривожланганлигидан далолат беради.

Пилла қурти боқиш ва ипак мато ишлаб чиқариш кўпгина мамлакатларда ўзлаштирилганлигига қарамасдан, шойи ва ипакдан тикилган кийим-кечак Хитой-

дан Темурийлар давлатига юборилган совғалар рўйхатида ўз аксини топган. Шу билан бирга Маворуннахр усталари турли газламалар хусусан олий нав ипак газламалар тайёрлаган.

Захириддин Мухаммад Бобур Самарқанд карвонлари билан Хитойга борган савдогарларнинг сони, улар савдосининг ҳажми ҳақида ҳам хабар бериб ўтади.

Темур даврида Мавороуннахр ва Ҳиндистон ҳунармандлари ясаган маҳсулотларини айрибошлаш анчагина жонланган эди -Ҳиндистондан қўшиб тўқилган юпка оқ материаллар ишлаб чиқарилган жойига қараб Хайдаробод, Гужарот, Банорас матолари деб аталувчи материаллар ва бўёқлар олиб келинар эди.

Самарқанддан турли мамлакатларнинг маҳсулотлари қаторида чарм ва зиғирдан тайерланган материаллар келтирилар эди. Юқори сифатли чарм Волга орқали Булгордан олиб келинар эди. «Булғори» деб аталган бундай чармдан пойафзал усти, қимматбаҳо эгардар, хуржун, китобнинг безакли ғилофи, эгар-жабдуқ ва ҳоказолар тайёрланган.

Амир Темур Самарқанднинг бутун ҳудудининг ички ва ташқи савдосини бошқариб турувчи марказ сифатида кўришни хоҳлар эди. Самарқанднинг ички ва ташқи савдоси ҳунармандлар, қишлоқ аҳли ўтроқ ва кўчманчи ўртасида товар айрибошлашни мувофиқлаштириб турувчи марказ ролини бажарди. У қишлоқ хўжалигини ишлаб чиқаришни бозор билан боғлаб турди, қишлоқ меҳнаткашларини қўшимча хом-ашё маҳсулотларини ишлаб чиқаришга рағбатлантириб, улар хўжалигини иқтисодий имкониятларини кенгайтди. Бу борада Самарқанд яқинида жойлашган Темур буйруғи билан бунёд этилган қишлоқлар анча узоқда жойлашган ва натурал хўжалик сақланиб қолган қишлоқлардан тубдан фарқ қилар эди.

Амир Темур ўз давлати иқтисодиётини кенг ривожига ва савдо сотиққа катта эътибор берди. Ўзга юртларга қилган

юришлардан қайтишида ҳисоботлар тузар ва мамлакатнинг молиявий аҳволидан ҳисоботлар қабул қилар эди.

Темур давлати ўз даври ва замонасининг энг илғор ва марказий савдо марказларидан бири бўлган.

Амир Темур жаҳондаги 27 мамлакатни босқичма-босқич ўз давлати таркибига киритиб уларнинг иқтисодиётини ва молия тизимини такомиллаштирди. Бу мамлакатларнинг табиий шароити бир хил бўлмаганидек, уларнинг иқтисодий ривожланиши даражалари ҳам, шунингдек турмуш даражаси, машғулоти бошқа мамлакатлар билан савдо алоқалари ҳам бир хил эмас эди.

Амир Темур бу ўлкаларни идора қилиш усуллари ҳақида ўйлар экан, уларнинг ҳар бирида йилига қанча даромад қилиши у қандай усуллар билан тақсимланиши, давлат ихтиёрига тўланадиган тўловлар ва бошқа масалаларни кўз олдида келтирар уларни шариат қонунларида кўрсатилган тавсиялар, аввал ўтган подшоҳлар тажрибаси билан солиштирар ва маълум ҳулосаларга келар эди.

Шу муносабат билан Амир Темурнинг ягона мустақил салтанатни шакллантириш стратегиясида молия муаммолари унинг муҳимлиги билан бошқа муаммолардан ажралиб турар эди.

Молия давлат пул ресурсларини марказлаштирилган ва марказлаштирилмаган фондларини вужудга келтириш, тақсимлаш ва қайта тақсимлаш улардан фойдаланишдаги иқтисодий муносабатларни етарли ривожланмагани натура олишдаги давлат ресурсларининг ҳаракати ҳам Темурнинг диққат марказида бўлган.

Амир Темур, аввало, давлат молиясини мўғул ва бошқа босқинларга қарашлигини узил-кесил тугатди, улкан давлатнинг мустақил давлат молиясини яратди ва мустақил тақсимлаштириб борди, марказлаштирилган давлат таркибига кирган барча мамлакатлар молиясини бир тизимга бирлаштирди уларни маъмурий бошқарув талаблари асосида идора қилиш усуллари жорий этди.

Қуръон талабларини ўзида ифода этган молия саҳифасидаги шариат қонунлари асосида солиқ тизимини шакллантирди, бунда ҳар бир мамлакат ва аҳолисининг хусусиятларини эътиборга олиб, қатор имтиёзлар жорий қилди. Давлат хазинаси ресурслари ва маҳаллий улус ҳамда туманлар ихтиёридаги маблағлар таркибига аниқлик киритди, уларнинг марказ билан молиявий муносабатларни тақсимлаштирди. Европада биринчи бюджет тузилишидан (XVII аср) тахминан 3 аср аввал мамлакатни идора қилишда бюджетнинг кўрсаткичларини ишлаб чиқди ва жорий қилди.

«Темур тузукларида» ҳар қандай жамият учун иқтисодиёт устиворлиги ифодаланиб, қуйидаги хулоса берилган; «...давлату салтанат уч нарса билан тикдур, мулк, хазина ва лашкардир» доно вазир буларни уччаласини яхши аҳволда саранжом тутати». Бу хулоса кўпроқ хазинага таалуқлидир.

Давлат ихтиёридаги хазина икки фонддан таркиб топган. Биринчиси - асосий хазина бўлиб бунда узоқ йиллар давомида авлоддан авлодга меърос бўлиб келган дурдоналар сақланар эди. Иккинчи фонд жорий харажатлар учун мўлжалланган эди. Йиллар давомида хазинанинг аҳволи ўзгариб турган, баъзан тақчиллик сезилиб, уни тўлдириш учун қўшимча солиқ ва йиғинлар чиқарилган.

Амир Темурнинг хазинани бошқаришдаги тартиботи шундан иборатки, у хазинадаги биринчи жамғарма фондини сақлаб қолган ҳолда иккинчи фонднинг шаклланиши ва сарфланиши устидан назоратни кучайтирди.

Ҳар иккала фонддаги маблағлар ҳаракати ёзиб бориладиган бўлди. Бундан ташқари, иккинчи фонд харажатларига маблағлар бериш вазир зиммасига юклатилди, ҳар бир вазир ўзига топширилган даромад ва харажатлар устидан назорат олиб борадиган бўлди. Энг муҳими марказий хазина билан улуслар ўртасидаги молиявий муносабатларга аниқлик киритилди. Маҳаллий эҳтиёжлар белгиланган

тартибда маблағ билан таъминланадиган бўлди.

Амир Темур аксарият ҳолларда хазинанинг жорий харажатлар манбаи ҳисобланган иккинчи бўлимга алоҳида эътибор берган. Бу ҳол Амир Темурнинг солиқларнинг демократик хусусиятини яхши чуқур ўрганганлигидан далолат беради.

Амир Темур «Тузуклар»да, раиятдан мол-хирож йиғишда уларни оғир аҳволга солишдан ёки мамлакатни қашшоқликка тушуриб қўйишдан сақланиш керак деб таъкидлаган. Негаки, раиятни хонавайрон қилиш давлат хазинасини камбағаллаштиришга олиб келади. Хазинанинг камайиб қолиши эса сипоҳнинг тарқалиб кетишига сабаб бўлади. Сипоҳнинг тарқоқлиги ўз навбатида, салтанатнинг кучсизланишига олиб боради.

Амир Темурдан олдин мўғуллар ва маҳаллий хокимликларда кўплаб солиқ ва йиғимлар мавжуд эди. Масалан, аҳолидан маҳаллий ҳукумат хазинаси учун мўғуллар қуйидаги солиқларни ундирганлар: 1. Ер ёки даромад солиғи. Олий мансабдорлар бу солиқдан озод қилинган. 2. Купнур-кўчманчи аҳолидан олинган. 3. Тарту-ҳунарманд ва савдогарлардан олиниб, ишлаб чиқарилган ёки сотилган молнинг 30.1 қисми ҳажмида белгиланган. 4. Туз солиғи. 5. Жон ёки кумуш солиғи. Аҳоли турли элчилар тўхтаган жойларда уларга от-улов етказиб берганлар, озиқ-овқат билан таъминланган. Бундан ташқари, мамлакат ҳунармандлари тугун деб аталган махсус тўлов тўлаб турганлар. Шуни таъкидлаш керакки, Амир Темур даврида мамлакат иқтисодиётида қишлоқ хўжалиги ҳал қилувчи рол ўйнаган. Миллий даромадларнинг энг кўп қисми шу соҳада яратилган.

Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини асосан ер эгалари бўлган деҳқонлар ва ерга ишлов берувчи ижарачилар амалга оширганлар. Бу даврда асосан деҳқончилик билан боғлиқ бўлган икки турдаги: хирож ва ушур солиғи амал қилган. Давлат хазинасига келадиган даромадларнинг аксарияти ана шу солиқларга

асосланган. Бундан ташқари, қишлоқда боғдорчилик ва чорвачилик ривожлангани учун мол-сардарахт ва мол-ўтлоқ мол-суvloқ, миробона солиқлари амалда бўлган. Ер солиғи етиштирилган ҳосилга ва ернинг сифатига қараб ҳосилнинг 1/10 (ушр)дан, то 1/3 қисмигача миқдорда олинган. Савдогарлар ва ҳунармандлар тамға ёки закот тўлашган: чегарадан ўтган моллар ҳисобидан ҳам бож олинган. Бу солиқлар давлат хазинасининг асосий манбаи ҳисобланган. Маҳаллий бошқарув маҳкамалари ихтиёрига жон солиғи-саршумор, уй солиғи-хонашумор фавқулотда солиқлар-авризот олинар эди. Амир Темур фавқулотда солиқларнинг талай қисмини бекор қилди.

Амир Темур давлат арбоби даражасига кўтарилгандан кейин солиқларнинг демократик хусусиятини кўзда тутиб, унинг ҳар бир мамлакатда қандай олинганлигини аниқлаш билан жиддий шуғулланганлиги исботлайдиган далиллар мавжуд. Шулардан бири XVIII асрда яшаб ўтган инглиз иқтисодчиси Адам Смитнинг бир асарида келтирилган тамойилларининг XIV-XV асрларда, яъни III-IV аср олдин башорат қилинганлигидир.

Иккинчи тамойили - аниқлик тамойили. Унга биноан солиқ тўловчига унинг ҳисоблаш усули, тўлаш вақти олдиндан маълум бўлиши керак. Учинчи тамойил - солиқ тўлаш ва тўланган солиқни ундириш аҳолига қулай бўлишидир. Солиқ фуқаролар учун қулай вақт ва усулда ундирилиши керак. Тўртинчи тамойил - солиқлар муттасил такомиллаштириб борилиши солиқ тизимига ўзгартиришлар киритилиши ва солиқ тўлаш харажатлари мутасил камайиб бориши керак.

Бу тамойиллар «Темур тузуклари»да ўша давр хусусиятларини кўзда тутиб, шакл жиҳатидан бошқача ифодаланган бўлса ҳам лекин мазмун жиҳатидан уларнинг бир-бирига мослигини англаш қийин эмас. «Тузуклар»да солиқ ҳосил пишиб етилганидан кейин олинishi керак. Ҳосил пишиб етилмасдан туриб раиятдан молу-хирож олинмасин.

Маълумки, Амир Темур давригача солиқ тўловчиларнинг иш ҳақи солиқ тўловчилар ҳисобидан ундирилар эди. Махмуд Яловичнинг одамлари қонунда кўзда тутилмаган солиқларни ундиришга ҳаракат қилган. Амир Темур солиқ тўловчилар учун маош тайинлади. Мазкур тамойил Адам Смит асарида тежаш тамойили деб аталган. Бу орқали аҳолининг солиқ юки енгиллашди.

Амир Темур солиқларнинг такомиллаштириш борасида ўз вақтида қатор тадбирларни амалга оширди. Жумладан, янги ерларни ўзлаштирганлар, ташлаб кетилган ерларни тиклаб обод қилганлар солиқлардан озод этилиб, рағбатлантирилар эди. Бундан ташқари Темур ташаббуси билан фавқулотда ва маҳаллий тарздаги солиқларнинг аксарияти дастлабки даврлардаёқ бекор қилинди. Шуни таъкидлаш зарурки, солиқ назариясини дастлаб Ғарбда эмас, Балки Шарқда - Адам Смит эмас, балки Амир Темур яратган.

Темур ўз салтанати таркибига кирган мамлакатлардан олинishi лозим бўлган барча солиқларни марказий девонга тўпламасдан, балки суюрғол ва тархон қилиб берилган ерлардан тушадиган солиқларни идора қилишни улусларга, туманларга топширди ҳамда уларнинг ихтиёрида қолдириладиган маблағлар ҳисобидан бошқа харажатларни таъминлашни жорий қилди. Бу тадбир молия масалаларини идора қилишни осонлаштирди.

Фикримизча Темур давлати молиясини таҳлил этганда марказий ва маҳаллий хазиналарга тушадиган барча тўловлар билан бирга, айрим солиқлар ва солиқсиз даромадлар ҳам эътиборда тутилиши керак. Чорвачилиқдан келадиган даромадлар: қўшиб олинган мамлакатлар хазиналарни мусодара қилишдан келадиган даромадлар: олтин ва кумушдан пул сарф қилишдан келадиган даромадлар: нодир металлларни қазиб олиш ва уларни сотишдан келадиган даромадлар: бедарак йўқолган шахслардан қолган, вориссиз мол-мулклар, қозилар ва шайхул ислом-

ларнинг ҳукми билан олинган жарималар, совғалар, хазинага тақдим қилинган бошқа даромадлар: ташқи савдони ривожлантиришдан тушган даромадлар.

Шуни айтиш керакки, чорвачилиқдан келадиган даромадлар хазинага тўлиқ миқдорда ўтмасдан, солиқнинг кўп қисми натура тарзида ундирилар, чунки улар ҳисобидан сипохийлар ва сарой хизматчилари озиқ-овқат билан таъминланар эди. Баъзан от, туя ва бошқа ҳайвонлар сипохийлар ҳамда амалдорлар учун улов воситаси сифатида хизмат қилар эди. Манбаларда 40 қўйдан бир қўй, 120 тадан 200 тагача қўйдан 2, 300 қўйдан 3 қўй олингани ёки бир бош отдан икки динор олингани ҳақида тегишли маълумотлар бор.

Бундан ташқари Темурнинг махсус яйловлари бўлиб уларда зотли отлар парвариш қилинган, саройни таъминлайдиган алоҳида чорва хўжаликлари мавжуд бўлган. Табиийки уларнинг минглаб динорга тенг эканлигини ҳисобга олиб Амир Темур замонида туташ минтақаларда йирик божхоналар барпо қилинди. Булардан бири Кавказ тоғ тизмаларининг Каспий денгизга туташган ерда жойлашган Дарбанд божхонаси иккинчиси ҳам шу ном билан аталиб Самарқанд билан Балх ўртасида жойлашган Шахрисабздан икки кунлик масофада барпо этилган. Ана шу божхоналар марказий хазинага ҳар йили жуда катта миқдорда маблағ ўтказар эди. Маълумотларга қараганда бу даромадлар Австрия ва Дания давлатларининг йиллик даромадларидан қолишмас эди. Хазинанинг кам тилга олинадиган даромадлари ҳақида сўз борар экан Темур давлати таркибига кирган ва хазинаси мусодара қилинган мамлакатлардан марказий хазинага келиб тушадиган ноёб мол-мулкларни, қазиб олинган нодир металллар олтин, кумуш ёмбилари ва кўплаб бошқа бойликларни ҳам айтиб ўтиш керак. Солиқлар тушуми каби улар ҳам рўйхатга олинган Булардан ташқари, хазинага олтин ва кумуш конлари, нодир металллар қазилмаларидан келтириладиган дурдоналарни ҳисобга олиш зарур. Темур замонида унинг салтанатининг 40 га якин

шаҳрида, шу жумладан Самарқандда пул зарб қилиниб бу корхоналар даромадларининг 3-4 қисми хазинага ажратилган. Амир Темур ўзига қарашли мамлакатга аҳолисини барча солиқлардан озод этиш мумкин эди, лекин бу хазина тамойилларига зидлигини яхши биларди. Ёшлик даврида Абул Қосим Фирдавсий асарларини чуқур ўрганган Темур мамлакатларни бошқарида солиқларнинг аҳамияти хусусида жаҳон мамлакатлари билан иқтисодий муносабатлар ўрнатишда, умуман, давлатни бошқаришда улар муҳим восита эканлиги ҳақида тегишли хулосалар чиқарган. Давлатнинг маҳаллий ва марказий бўғинлари харажатларини маъмурий идора ва саройнинг умумий сарфлари қуйидагилардан иборат бўлган: мамлакат ободончилиги ва юрт фаровонлигини оширишга қаратилган харажатлар, илм-фан, маданий ва диний тадбирлар билан боғлиқ харажатлар; ижтимоий ҳимоя харажатлари ва бошқа сарфларга ажратиш мумкин.

Темур даврида бюджетнинг дастлабки куртаклари пайдо бўла бошлаган. Гап шундаки илгари даромад ва харажатлар хазинабон дафтарида қайд қилинган бўлса, эндиликда бу вазифа ҳар бир вазирлик бўйича меҳнат тақсимооти асосида амалга оширила бошланди.

Шаклланаётган бюджет куртакларидан бири марказий ва улусларда, туманларда молия назорати ўрнатилиб, қонунбузарларга нисбатан жазо чоралари белгиланишидир. Агар амалдорларнинг ўзлаштириб олган маблағлари маошидан икки баробар ортиқ бўлса, шу ортиғи навбатдаги маошидан ушлаб қолинган, уч баробар кўп бўлса, ҳаммаси айбдордан ундирилган.

Бюджет куртакларидан яна бири маҳаллий хокимиятлар ўз тасарруфидаги муассасалар фаолияти ҳақида керакли маълумот ва ҳисоботларни олиб туришидир. Шундай қилиб, Темур салтанатида Европа мамлакатларидан олдинроқ бюджет куртаклари вужудга кела бошлаган молиявий ишларни ташкил қилишда ҳам бир қанча муваффақиятларга эришилган.

Адабиётлар рўйхати:

1. Каримов И.А. Амир Темур фаҳримиз ва ғуруримиз. 64 б. Ўзбекистон 1998.
2. Каримов И.А. Ватан озодлиги олий саодат. Т. Ўзбекистон 1999.
3. Каримов И.А. Амир Темур давридаги бунёдкорлик ва ҳамкорлик руҳи бизга намуна бўлаверсин. Асарлар 4 жилд. Т. Ўзбекистон 1996.
4. Каримов И.А. Амир Темур ҳақида сўз. Т., Ўзбекистон 1996.
5. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т., Шарқ 1998.
6. Каримов И.А. Ўзбекистон; Миллий истиқлол, сиёсат, мафкура. Нутқлар, мақолалар, суҳбатлар, Т., Ўзбекистон 1993.
7. Берисков Е. Буюк Темур. Т., Шарқ 1996.
8. Низомиддий Шомий. Зафарнома. Т., Ўзбекистон 1996.
9. Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома. Т., Камалак 1994.
10. Темур тузуклари. Т., Ф.Фулом 1991.
11. С. Тошкандий. Темурнома. Т., Чўлпон 1990.
12. Б.Ахмедов. Амир Темурни ёд этиб. Т., Ўзбекистон 1996,
13. Б.Ахмедов. Амир Темур ҳақида ҳикоялар. Т., Ёзувчи 1998.
14. Б.Ахмедов. Амир Темур: ривоят ва ҳақиқат. Т. Қомуслар бош таҳририяти. 1996.